

СМЕРТЬ І БУНТ У РОМАНІ-ЕСЕ «ЩОДЕННИЙ ЖЕЗЛ»

Тендітна Н.М.

Донбаський державний педагогічний університет

У статті розглядається розуміння смерті та її екзистенційне переживання у романі Є. Пашковського «Щоденний жезл». Автор нагадує собою к'єркегорівського суб'єкта, який глибинно осягнув більшу, ніж смерть, небезпеку. Відчай такого суб'єкта філософ назвав «безсилим самопоглинанням». Є. Пашковський у своєму відчаї «смертельно хворий», але смерть не є останньою у його хворобі. Вона продовжує залишатися останньою, адже це пізнання вічності в собі, у своїй душі.

Ключові слова: бунт, смерть, екзистенція, час, християнська метафізика.

Постановка проблеми. За А. Камю, письменник, витлумачуючи дійсність, утверджує правоту свого заперечення. У романі Є. Пашковського «Щоденний жезл» маємо абсолютне заперечення смертоносною реальності, що наближає його художню мову до неоекспресіонізму в лоні постмодерністської картини світу.

Творчість експресіоністів – це відгук на найгостріші протиріччя епохи. А розвиток технічного прогресу розглядається ними як небезпека, що призводить до жахливих наслідків. Кінець ХХ століття ознаменований вибухом у Чорнобилі. Ця катастрофічна подія не могла не вплинути на світоглядні позиції більшості письменників. «Я намагався повернути увагу до постчорнобилізму на серйозному рівні», – так коментує творчий задум «Щоденного жезла» Є. Пашковський. «Читання цієї прози справді нагадує сповільнений вибух...» [4, с. 10].

На думку С. Квіта, романи Є. Пашковського належать до правдиво християнської прози, але не повчально-просвітницького, а наступально-війовничого змісту, де важить «непримиренність позиції, жорсткість оцінок, експресивна перейнятість текстом», де гнівний гротеск от-от перейде у прокляття [6, с. 146]. Вивершує цю експресивну стилістику «Щоденний жезл» як «суцільний душевний надирив». «Щоденний жезл» – це також текст, у якому письменник емоційно «деформував саму суто художню специфіку через тотальну прямолінійність та публіцистичність» [5, с. 156]. Така деформація спричинила перехід роману в есе.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Критики сприйняли цей твір неоднозначно. Найбільше суперечок виникло щодо визначення жанру та художньої стилістики роману. Так, щодо стилю І. Долженкова зазначає: «Ні тобі фабули...ані системи образів із поділом їх на позитивних і негативних персонажів, ні тобі зачину, інтриги, кінцівки» [3, с. 16]. Особистість тут постає як потік життя, яке вбирає у свою пам'ять різноманітні історії, епізоди, події, картини тощо. Очевидно, що ускладнений стиль виразив внутрішню зневагу автора до примітивізму сьогоденної маскультури, оскільки закрив текст для непосвяченого [6, с. 146].

Щодо жанру, то сам письменник означає свої писання як «романи – енцикліки», себто послання, а жанр послань характерний для літератур «пограничних станів, у суспільствах, що переживають певні катаклізми, надто у так звані перехідні часи...» [3, с. 16]. Тому, зважаючи на це, у творі асоціативно активізується величезна кількість тем, у яких розкриваються мотиви смерті.

Перша смертоносна категорія в романі – це час. Цю думку поділяють С. Квіт [6, с. 144] та В. Жежера [4, с. 10]. Є. Пашковський пояснює свій дух часу як «час нероздільності життя й погибелі» [13, с. 245], час «летаргічної дрімоти» [13, с. 23]. Бунт проти смертельного часу становить основу метафізичного бунту.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На думку Є. Пашковського, сучасна Україна живе в «зупиненому» часі. Це – квітень сорок п'яти років. З того відліку, всі люди, які мешкають на території смерті, асоціюються у нього з приреченими «поволі вигибати». С. Матвієнко називає таке апокаліптичне відчуття «відлунням Господнього прокляття». Містицизм Чорнобиля прямо пов'язаний із втратою мужності і її спадкоємності: «підлітки мляво нагадують дистрофіків, доходять» [8, с. 21]. Сам народ опиняється на фатальній межі, позначається «ні живим, ні мертвим» [13, с. 329].

Є. Пашковський пізнає себе тим, хто «усвідомлює кінець світу...» [4, с. 10]. Бо ХХ століття – епоха «страхітливого», адже глобальні катаклізми спровокували рух до всесвітньої загибелі. Письменника цікавить запитання, як виживатиме українська людина в умовах, коли її існуванню постійно загрожуватиме небезпека.

Мета. Психологія творчості Є. Пашковського вказує на його головний страх, що пояснює метафізику бунту. Це – страх перед часом, страх бути непочутим у своєму часі. З цим страхом поєднана у нього проблема смерті. Тому мета нашого дослідження – розглянути розуміння смерті у романі «Щоденний жезл» та її авторське екзистенційне переживання.

Виклад основного матеріалу. У «Щоденному жезлі» Є. Пашковський зосереджується на трагічних подіях в українській історії та сучасному суспільстві. Естетизація смерті досягається за допомогою таких художніх засобів, як алегорія та гіпербола. Як відомо, ці художні засоби найбільш притаманні психологічному типу Експресіоніста. Трагізм української історії та сучасного державницького пошуку знову дає змогу автору об'єктивувати свій внутрішній бурхливий світ.

У час, коли «апатію визнано головною вірою», «література повстала перед завданнями – не збожеволіти і по можливості залишитися гідною» [6, с. 146]. Чи не тому одним із провідних мотивів у романі стає гідне призначення літератури в постісторичному епосі, коли здійснюються пошуки нового шляху після тотальності смерті: «...бути письменником в епоху мерців – не стільки вміння піймати відстань, як диво цікавості: що ж бо там проступає?».

Більшість критиків витлумачують «Щоденний жезл» як роман про Чорнобиль: так, Т. Гундорова вважає, що тут Є. Пашковський-письменник досить гостро переживає післячорнобильський час – атомний час, час напередодні «ядерної зими» [2, с. 153]; С. Квіт бачить у романі прообраз Страшного суду після епохи атеїзму, коли перед знову постає вибір: з Христом чи проти Христа? [6, с. 144].

Є. Пашковський дивиться іронічно на історію комуністичної епохи з образом атеїстичного суспільства як мертвотного простору: релігійну любовну триєдність Отця, Сина і Святого Духа, згідно з

авторською рефлексією, замінює антигуманістична триєдність, тобто, «...видебілення голодом, радіація і непокараність совдепу...» [13, с. 376–377]. «Щоденний жезл» – це пристрасні метафізичні пошуки творчого суб'єкта, який усвідомлює своє буття після епохи «вбивства» Бога, тому останні слова цього роману сповнені благання: «Явися, Господи».

Чорнобиль у творчості письменника символізує послання-пересторогу майбутнім поколінням – людство перед загрозою апокаліпсису, на думку Є. Пашковського, втікатиме до Чорнобиля – шукати порятунку.

Рефлексії письменника над сучасним буттям виявляють тотальну загрозу знищення людини у світі. Розквіт цивілізації не тільки робить життя комфортабельним, а й страхотливо небезпечним. Природні стихії, які несуть із собою масові загибелі, мізерні поряд з людськими – голодомором, війнами, Чорнобилем. Сучасний соціум постає у романі як небезпечна смертоносна сутність, яка продукує знецінення людського життя. На позначення соціуму як простору «страхотливого» вказують факти смерті, на які не реагує суспільство: «вторік живцем спалили журналіста, ...і хоч би тобі хто пчихнув» [11, с. 518]. Тобто людина несе в собі смерть в першу чергу через свою байдужість до смерті іншого.

З великою кількістю смертей пов'язані в романі розповіді про голод, репресії, розкуркулення... Є. Пашковський – один із перших українських письменників нашого часу, який масштабно розповів про голодомор на Україні. Він звернув увагу на те, що байдужість влади, привчила до байдужості мільйони людей, які пройшли у своєму житті повз цю наглу смерть. «Людина завжди знаходиться в центрі уваги художньої літератури, – відзначає Р. Арцішевський. – Але відмінні риси літератури ХХ ст. – глибинне усвідомлення трагедійності людського буття, яке часто сприймалося як його абсурдність і безсенсовність».

Голодомор, вважає Є. Пашковський, – це українське історичне «страхотливе», яке повинно викликати в душах сучасників страх смерті. Як свідчить він у романі, художні деталі для свого твору він одержав від реального життя, тому може гарантувати їхню правдивість. Завданням письменника було показати, що таке голод як історичне випробування і «як то велось народам, що доживались до нього» [13, с. 452–453]. Також він зіставив подію голодомору з Чорнобильською аварією, вбачаючи закономірність обох соціальних випробувань. Рефлексії над голодомором як українською історичною трагедією займають важливе місце в танатичній гіперболізації Є. Пашковського. Страхотливим є враження від голодомору як тасмничою масовою загибелі селян: «...коли з полів трупним смородом віє...» [12, с. 88].

Голодомор переживається в конкретизованих історіях очевидців, натомість масова загибель людей перестає вражати. А спланована владою помста непокірним селянам порушила народну культуру смерті, притупила чутливість до смерті. Голодомор осмислюється як загибель християнської цивілізації на селі: «...село на пні полягло, нікому й поховати по-християнськи...» [10, с. 105]. Атеїстичне ставлення до смерті веде до того, що померлих просто викидають як зайве сміття: «...мертвих поскладали, як купу шмаття, в людські нечистоти...» [13, с. 165].

Е. Морен, досліджуючи людину через проблему смерті, виявив, що існує прямий зв'язок між людським ставленням до смерті та самопізнанням. Але в часи обезцінення людського життя, обезцінюється також не лише смерть, а й сама людська особистість. У «Щоденному жезлі» страхотливі картини

голодомору дають уявлення про тотальне обезцінення людського буття.

Голодомор для Є. Пашковського – це передусім важливе екзистенційне випробування людини і нації. Тому він виділяє образів тих селян, які, будучи напівмертві від голоду, залишалися порядними людьми, в той час, як інші – звірили. Для озвірілих людей чужа смерть приносила «прибуток» або давала надію на виживання: ковбасники, займаючись канібалізмом, ловили людей; цигани обкрадали вимерлі села; а тих, хто підбирав покійників на мотвилах, підтримувала влада.

Небезпечному випробуванню під час голодомору були піддані матері. Тут зображення страхотливого вражаюче, адже прозаїк образно повертає до пам'яті факти божевільного материнства, дітоїдства, витісненого із народної пам'яті минулою владою. Письменник звертає увагу на деформацію психіки у голодної людини, яку переслідують запахи їжі. Випробування голодом несвідомої людини здатне викликати хижацьку агресію на зразок: «...згадував того замерзлого, подовбаного воронням, посіченого дробинами зайця, котрого сирим зжував пару неділь тому, потовк на камінні ребра й ...смоктав холодний кістковий мозок...» [11, с. 91].

Вважається, що авторами пекла «в усіх його найжахливіших деталях є Експресіоністи». Однак накопичення пекельного Танатосу, присутнє в романі Є. Пашковського як художня реальність («...на сніні конає понад вісім тисяч осіб...опухлих перевозять товарним поїздом у поле і залишають там...» [13, с. 166]) відсилає до реальної історичної пам'яті. Голодна смерть розкривається у реальних розповідях, спогадах. Скупо передається глибина трагедії, фокусується увага на найбільш вагомим і ключовим подіях минулого часу, типу «...школа закрилась, бо вимерли вчителі...» [9, с. 258].

Критичні моменти найвищого буттєвого напруження людини змальовуються через численні людські долі. Саме в такі миті більшість простих селян смиренно погоджується з неминучістю смерті. Смерть стає звичною у «мертвих околищах, де мовчать і собаки». Історія українського голодомору передається також у народній іронічній оцінці минулих подій, на зразок: «...танцюйте, цюцю, все одно Сталін і Троцький украли хліб сиротський».

В епічних картинах голодомору Є. Пашковський зосереджує увагу на деталях. Так, в оселі українського селянина «порожній стіл», вказує на лихо в сім'ї. Великої трагічності сповнені і ті сцени, де описуються померлі сім'ї за столом. Голодна смерть деформує селянські уявлення про циклічність життя. Так, весна нагадує селянину про пробудження життєдайних сил. Але декілька поспіль голодних років зміщує цю важливу життєву настанову у світі, де «пори року покинули світ» і «час розчухнувся». В. Жежера основний мотив твору «Щоденний жезл» визначає як «...докопійчану втрату вартості людського існування...кожнісіньке життя трагічне, але безперервна трагедія народу завжди розпач у предмети й місця: мерзота й порядність сплітаються в наругу над подобизною людини...» [4, с. 10].

Серед величезної кількості зображених у романі смертей особливо виписані побутові сцени. Передусім, це стосується зіткнення дитячого і дорослого світу: саме дорослі своєю поведінкою навчають дитину ставлення до смерті іншого. Так, в одному з епізодів виринає сцена про те, як «зовсім малих придурків сусід намовив винести й потопити цуценят». Аргументом служить банальне пояснення – «щоб не вусали вас на вулиці потім». Діти намагаються не свідому провини розділити порівну, а тому

по черзі несуть торбу із «ворухкими тілами» до річки. Щоби не засумніватися у важливості вчинку, хлопці навіть не заглядають до торби, а зрештою, наосліп накидавши в торбу каміння, кидають її до води. Коли деякі з цуценят випірнули і намагалися дістатися до берега, старший над хлопцями «...біг за течією і відпихав каблуком у вируючу піну...». Факт насильницької смерті дає привід письменнику поговорити про передачу нечутливого досвіду від дорослих до дітей, а також про те, що людські пороки «...перековзують з більших на менших, з дорослих на підростаючих, з віку на вік...» [13, с. 18].

Інша побутова подія загибелі «п'ятьох замерзаючих божів» привертає увагу безіменністю смерті. Порівнюючи своїх персонажів із «зогнилою купою гички», Є. Пашковський вказує на відсутність духу життя у нікчемної людини. Чи винні у цьому самі чоловіки, які «спивалися потихеньку» під тягарем життєвих проблем, чи їхні жінки, що познайомили собі молодих коханців? Відповіді на ці питання не можуть почути мертві, а «...якщо й почули б, то глибше б забилися в закут, у глибину вмерзання...» [13, с. 366].

У романі автобіографічний образ трансформується в образ мисливця, який, на думку Р. Харчук, «полює не тільки за дичиною, а й за життєвим матеріалом» [14, с. 83]. У сюжеті полювання цікавою є розтягнута у часі подія смерті мисливця, якого поранив підліток-браконьєр. Людина полює на людину – цей мотив прихованої злочинності набуває тут явного звучання. З погляду психоаналізу, кожному злочинцю притаманні дві головні риси – егоїзм і сильна схильність до руйнування. Умовою для прояву необхідного для вбивства садизму є повна відсутність у людського суб'єкта любові. Однак автор не вдається у глибинну психологію злочину. Він детально описує полювання, в якому беруть участь невідомі люди.

Діставши важке поранення, мисливець також намагається підстрелити втікача. Але розуміє, що без сторонньої допомоги йому не вижити. Прозаїк звертає увагу на самотність ситуації чужої смерті, яка підсилюється з наступом ночі. Він майстерно змальовує цинізм егеря, який міг би його порятувати. Емоційно проникливим є образ підлітка-вбивці. Він сам жажнувся свого злочину, тому мав «скосоротіле від переляку обличчя». Чутливо на смерть мисливця реагує лише вірний пес і голодний вовк, який без зайвої обережності підходить до помираючого. Самотня смерть у Є. Пашковського має власну мову, вона єдина і сповідає померлого, виявляючи його «жаль за родиною, або жадібний смуток за господарством, або сором за безчесні вчинки, або радість за неповернені борги, або світлий шал героїства, або чорну туту за розплатою, або прокльон за прокльоном несправедливості випадку, або прощання з вітчизною, або слізне прощення в рідних...» [13, с. 317].

Лейтмотивом танатології Є. Пашковського є християнське тлумачення смерті. За допомогою якого, він досить жорстко тлумачить гріховну природу сучасної людини. Письменник пропонує воїновничо-наступальне християнство в душі апостола Павла, яке прямо пов'язується з проблемою влади і упорядкування світу. Як зазначив С. Квіт: «Біблійні притчі й алюзії впливають на стилістику, компози-

ційність та ідеологію його романів. Автор метафорує свої персонажі, розгортає у метафори твору» [6, с. 142–143].

Залучення біблійного тлумачення до образів життя і смерті постає важливим елементом художньої структури його творів. Вмонтовані біблійні мотиви та сюжети, яскраво підсилені образи стають основою в реалізації авторського задуму – виразити метафізичний бунт супроти смертоносного світу.

Хоча українська історія тлумачиться Є. Пашковським як історія проклятого народу, але вона подана «у світлі символічної біблійної притчевості» [5, с. 152], тому християнська віра, вважає письменник, має базуватися не на первісному страху смерті, а духовній силі, яка б стримувала людину від вбивств і злодіянь. Для християнського світогляду характерна віталізація смерті: адже мова йде про смерть, яка постійно перетворюється на життя. Тобто, смерть дає поштовх новому початку, вічному становленню. Картини буяння зелені на цвинтарі, описані в романах, символізують опір смерті, життєствердний бунтівний оптимізм з семантикою подоланої смерті. Попри непримиренність позицій, жорсткість присудів у творах письменника «переважає християнський мотив доброти» [6, с. 147]. «Україна Пашковського, – вважає О. Яровий – справжня, «шкурою» біографії й талантом відчута. Це Україна немітованого болю» [15, с. 3].

Висновки і пропозиції. Аналіз «Щоденного жезла» виявляє відсутність стрижневої теми, хоча танатична гіперболізація вказує на провідне апокаліптичне переживання. Натомість відсутність розповідної лінійності пов'язане з об'єктивізацією суб'єктивного переживання, в якому письменник «наголошує на важливості всіх проблем, оскільки всі вони, безумовно, пов'язані між собою» [7, с. 56]. Цей зв'язок існує в душі свідка української трагедійності, яким є сам автор. «Жанр роману-есе, – на думку С. Квіта, – дозволяє авторові не ховатися за героїв. Є. Пашковський немовби власноручно підписується під автентичністю всіх висловлювань і переживань. Можемо говорити про певний псевдо-автобіографізм, коли письменник розставляє наголоси у своїй дійсній і духовній біографії. Він так само самотній, як і герої його попередніх романів...» [6, с. 144]. Справді, настрої самотності зачинає монологічне мовлення роману-есе: «Ти був самотній, як сто вовків, що марно зрисачили ніч... з голодним підвизом, виростаючи над сірим снігом мордами, білими від інею, перегукують ліси і збиваються в ще лютішу зграю...» [13, с. 15]. Хоча ставлення до смерті в цій замаскованій сповіді об'єктивізовано історичними українськими трагедіями і драмами, роман-есе передусім приховує суб'єктивне страждання і авторський пошук. На цьому наголошує і Т. Гундорова, коли пише, що «остаточним словом літературного послання завжди є кінечність людського життя», про що «знову і знову нагадує Є. Пашковський» [1, с. 161]. Отже, оскільки головним героєм роману Є. Пашковського є метафізичний герой-бунтівник, тобто, той, хто змагається із часом і смертю, то він не визнає повного заперечення життя і відповідно не сповідує безпросвітного песимізму. А якими будуть подальші герої прозаїка покаже час та наші публікації.

Список літератури:

1. Гундорова Т. Атомний дискурс і Чорнобильська бібліотека, або як зустрілися Пашковський з Бодрійяром / Тамара Гундорова // Критика. – 2000. – Ч. 7–8. – С. 13–18.
2. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн / Тамара Гундорова. – К.: Критика, 2005. – 263 с.

3. Демська Л. «Народження трагедії з духу» часу / Леся Демська // Молода нація. Альманах. – 1998. – № 9. – С. 120–124.
4. Жежера В. Недописана рецензія на недочитаний роман / Віталій Жежера // Голос України. – 2000. – 31 березня. – С. 10.
5. Зборовська Н. Про романи Євгена Пашковського / Ніла Зборовська // Феміністичні роздуми. На карнавалі мертвих поцілунків / Н. Зборовська, М. Ільницька. – Львів, 1999. – С. 144–159.
6. Квіт С. М. Основи герменевтики: [навч. посіб.] / Сергій Миронович Квіт. – К.: КМ Академія, 2003. – 192 с.
7. Кульчинська Л. Ризоматичні площини постмодерністських текстів лабіринтами «Щоденного жезла» Є. Пашковського / Леся Кульчинська // Слово і час. – 2004. – № 11. – С. 53–58.
8. Матвієнко С. Пря с немим опытом / Светлана Матвиенко // Зеркало недели. – 2001. – 18 августа. – № 31. – С. 21.
9. Пашковський Є. Безодня: романи / Євген Пашковський. – Львів: ЛА «Піраміда», 2005. – 268 с.
10. Пашковський Є. Вовча зоря: роман / Євген Пашковський. – К.: Молодь, 1991. – 216 с.
11. Пашковський Є. Наслідуючи древніх (Лист до Салмана Рушді) / Є. Пашковський // Приватна колекція: Вибрана українська проза та есеїстика кінця ХХ століття / [упоряд., вступне слово, бібліограф. відомості та приміт. В. Габора]. – Львів, 2002. – С. 516–520.
12. Пашковський Є. Осінь для ангела / Є. Пашковський // Десять українських прозаїків. Десять українських поетів: [упор. передм., літ. ред. В. Медвідя]. – К., 1993. – С. 86–105.
13. Пашковський Є. В. Щоденний жезл / Є. В. Пашковський. – К.: Генеза, 1999. – 471 с.
14. Харчук Р. Б. Сучасна українська проза: Постмодерний період: [навч. посіб.] / Р. Б. Харчук. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 248 с.
15. Яровий О. Двоє слів про Пашковського / Олександр Яровий // Літературна Україна. – 2001. – 22 лют. – С. 3.

Тендитная Н.Н.

Донбасский государственный педагогический университет

СМЕРТЬ И БУНТ В РОМАНЕ-ЭССЕ «ЩОДЕННИЙ ЖЕЗЛ»

Аннотация

Статья раскрывает понимание смерти и ее экзистенциальное переживание в романе Е. Пашковского «Щоденний жезл». Автор напоминает собой кьеркегоровский субъект, который глубоко ощутил большую, нежели смерть, опасность. Отчаяние такого субъекта философ назвал «безсильным самопоглощением». Е. Пашковский в своем отчаянии «смертельно болен», но смерть не становится последней в его болезни. Она продолжает оставаться последней, ведь это познание вечности в себе, в своей душе.

Ключевые слова: бунт, смерть, Экзистенция, время, христианская метафизика.

Tenditna N.N.

Donbass Teachers' Training University

DEATH AND REBELLION IN THE NOVEL-ESSAY «DAILY ROD»

Summary

In the article understanding of death and its existential experiences is examined in a novel by E. Pashkovsky «Daily rod». An author reminds by itself a k'erkegorivsky subject, which in depth understood danger more than death. Despair of such subject a philosopher named «powerless absorption». E. Pashkovskiy in his despair «mortally patient», but death is not the last in his illness. It continues to remain the last, in fact this cognition of eternity in itself, in the soul.

Keywords: rebellion, death, existence, time, Christian metaphysics.